

О. І. ТЕРЕНОЖКІН — ВИДАТНИЙ ДОСЛІДНИК СКІФСЬКОЇ КУЛЬТУРИ

В. Ю. Мурзін

У статті стисло викладено основні підсумки наукової творчості засновника київської школи скіфознавства, видатного вченого-археолога О. І. Тереножкіна.

Олексій Іванович Тереножкін народився 26 жовтня 1907 р. у Миколаївську Саратовської губернії в родині досить відомого у Поволжі книготорговця, купця другої гільдії. Соціальний стан його батьків згодом, під час навчання у Московському університеті, завдав Олексію Івановичу чимало клопоту. Тому про дитинство та юність, які припали на роки революції, громадянської війни та жадливого голоду, він згадував не дуже часто і лише у вузькому колі. Як іноді буває, страшні враження про ці події майже стерлися у його пам'яті, а краще збереглися кумедні, чи, вірніше, трагікомічні.

Запам'яталася, наприклад, його розповідь про те, як під час розграбування винних складів солдатами запасних частин у 1917 р., його матері випала нагода придбати та надійно сховати певну кількість спирту. Конспіративний продаж цієї привабливої за кожної влади рідини трохи допоміг родині, яка на той час залишилася без батька. Проте залишимо побутові деталі життя Олексія Івановича, та повернемося до наукового боку його діяльності — археології. Безсумнівно, що Олексій Іванович з його природним обдаруванням, цілеспрямованістю та наполегливістю спромігся б досягти вагомих результатів у багатьох галузях людської діяльності — не випадково його брат, який також успадкував ці родинні риси, став відомим ученим-аграрієм. Та Олексій Іванович обрав археологію, яка потребує не лише кабінетних знань, а й багатьох різнобічних навичок для організації польових досліджень. І він відповідав цим вимогам — здавалось, він міг буквально все: чудово малював та креслив, мав вправні руки та практичний розум, ціпку пам'ять, здібність до аналізу та узагальнень. Може, саме завдяки цим якостям О. І. Тереножкіну поталанило прожити в археології немовби два життя, у будь-якому разі за масштабами здійсненого.

Перше наукове життя, що припадає на 30—40-ві рр. з перервою на війну, майже усі роки якої О. І. Тереножкін перебував у діючій армії (рис. 1), пов'язане з вивченням старожитностей Середньої Азії. Якщо зважити на результати його експедицій, які, незважаючи на всі труднощі, привели до відкриття цілих незнаних доти пластів давньої культури цього регіону, зокрема справжньої перлини — городища Афросіаб, стає зрозумілим, чому Олексія Івановича справедливо вважають одним з фундаторів сучасної середньоазійської археології.

Своє друге життя у науці він розпочав 1948 р. у Києві, коли став працювати в Інституті археології АН України, де незабаром очолив Відділ археології скіфо-сарматських племен та античних міст, на базі якого після ряду

реорганізацій виник відділ археології ранньої залізної доби, котрим Олексій Іванович керував до самої смерті в 1981 р.

За цей час О. І. Тереножкін разом з дружиною та науковим однодумцем В. А. Іллінською не тільки розробив струнку систему поглядів з основних питань скіфознавства, а й здійснив, ймовірно, головну справу свого життя — сформував та дбайливо виплекав в межах цих поглядів київську школу скіфознавства, представники якої і зараз, зрозуміло з урахуванням нових матеріалів та розвитку знань, працюють у тій системі наукових координат, що була закладена Олексієм Івановичем. Саме тому сенс спинитися на властивих йому підходах до вивчення скіфської проблеми детальніше.

Найважливішим у цьому відношенні є мабуть те, що О. І. Тереножкін досліджував цю проблему з позицій вченого-археолога.

Проте він ніколи не відкидав доробок фахівців суміжних галузей знання — етнографії, лінгвістики, антропології тощо, хоча беззастережно вважав скіфознавство окремою галуззю саме історико-археологічної науки. Не випадково в його біографії польові дослідження щільно переплелися з головними віхами становлення його наукової концепції та стали невід'ємною частиною цього творчого процесу.

У той час, коли О. І. Тереножкін робив перші кроки у вивченні старожитностей України, чи не головнішим завданням скіфознавців було детальне вивчення локальних варіантів скіфської культури та її генетичних витоків, оскільки виникало дедалі більше сумнівів, що межі поширення останньої відповідають території розселення власне скіфських іраномовних племен.

Один з таких локальних варіантів культури скіфського типу існував у лісостепових районах Дніпровського Правобережжя, які наприкінці 40-х та у 50-ті рр. привертати найбільшу увагу О. І. Тереножкіна-дослідника. Саме тут він здійснив широкі розвідки та розкопки на багатьох археологічних об'єктах відповідного часу, одним з головних наслідків котрих стало виділення чорноліської археологічної культури передскіфської доби. Незабаром стало ясно, що виокремлено не просто чергову групу археологічних пам'яток, а зроблено відкриття набагато вагомніше — виявлено ланку, що з'єднала місцеву культуру скіфського типу із старожитностями доби бронзи.

Рис. 1. О. І. Тереножкін під час війни. Осінь 1944 р.

Таким чином, з'явилися достатні підстави для твердження про глибокі місцеві корені та етнокультурну спадковість населення даного регіону від комаровсько-тшинецьких племен до зарубинецьких включно. Зважаючи на цей археологічно доведений ним висновок, а також дані лінгвістики, зокрема викладені у працях П. М. Третьякова, О. І. Тереножкін переконливо сформулював тезу про протослов'янську належність автохтонного населення Дніпровського лісостепоного Правобережжя за скіфської доби, чим ґрунтовно підтримав на новому науковому рівні висновки Л. Нідерле про знаходження прабатьківщини слов'ян у Середньому Подніпров'ї. Ця ідея О. І. Тереножкіна, викладена у серії статей, докторській дисертації та великій монографії¹, має величезне значення для розуміння давньої історії України. Зокрема у скіфознавстві вона стала одним з основних чинників, що похитнув історичну побудову, яка існувала ще за часів М. І. Ростовцева, згідно якої Скіфія являла собою величезне політичне об'єднання у межах Степу та Лісостепу, заселених прийшлими іраномовними племенами.

Одним з виходів із такої ситуації для частини фахівців стало намагання зменшити розміри Скіфії до території степової частини Надчорноморщини та пояснити наявність проявів скіфської культури у північніших районах лише поверховим культурним впливом, що зводився, на їхню думку, до так званої скіфської тріади, тобто окремих елементів звіриного стилю, озброєння та кінської вузди. О. І. Тереножкін та В. А. Іллінська вважали, що поняття скіфська тріада має досить штучний характер, оскільки скіфський вплив у Лісостепу, на їхній погляд, був набагато глибшим, що простежується у різних компонентах матеріальної культури та поховальних обрядах місцевого населення. Вони наголошували, що це є ознакою тісного та тривалого співіснування носіїв власне скіфської культури з автохтонними племенами Лісостепу, яке виникло та розвивалося в межах одного політичного утворення. Тобто Скіфія в їхній уяві була могутньою державою, що простягалася з півдня на північ від узбережжя Чорного моря до кордону Лісостепу та Лісу й була заселена різними за походженням племенами та народами, об'єднаними під владою скіфів-номадів. Входили до цієї держави і протослов'яни Середнього Подніпров'я, яких О. І. Тереножкін пов'язував зі скіфами-орачами Геродота².

Проте О. І. Тереножкін від самого початку своєї праці на ниві скіфської археології добре розумів, що широкі історичні узагальнення неможливі не тільки без опрацювання матеріалів, що походять з різних районів Скіфії, а й без знайомства з ними, так би мовити, живцем. Зрозуміло, що одним з таких районів була степова частина України, яка була ядром скіфської держави.

З різних причин, у тому числі й у зв'язку з великими роботами в Лісостепу, організувати планомірні польові дослідження на півдні України Олексію Івановичу тривалий час не щастило. Тому він використовував будь-яку нагоду для вивчення степових пам'яток. Особливе місце серед цих робіт посідають розкопки Мелітопольського кургану, здійснені у 1954 р. під керівництвом Олексія Івановича, звіти та чернетки якого згодом були доопрацьовані та доповнені одним з учнів О. І. Тереножкіна — Б. М. Мозолевським, який підготував та видав присвячену цій пам'ятці монографію³.

Це був перший царський скіфський курган, відкритий після значної паузи у кілька десятиріч. Не випадково, Олексій Іванович єдиний серед археологів того часу фахівець, який мав досвід розкопок надзвичайно складних для дослідження курганів вищої скіфської аристократії, з середини 60-х рр., коли величезні меліоративні та будівельні роботи на півдні України стали потребувати відповідних за масштабами археологічних досліджень, опиняється у центрі цих подій. О. І. Тереножкін досліджує скіфські кургани Нікопольщини⁴, працює в Херсонській, Запорізькій областях, за допомогою найпростішого інструменту — колодязного бура, під час археологічних розвідок виявляє та бере на облік степові некрополі скіфів (рис. 2). Серед них, наприклад, було виявлено курганий могильник, що оточував Гайманову Могили — курган, назви якого за кілька років по тому судилося обійти шпальти багатьох газет світу. В його успішних розкопках досвід та дружня допомога Олексія

Івановича відіграли далеко не останню роль. Саме в тих експедиціях закладалися підвалини майбутніх досліджень Товстої Могили, Чортомлика, Огуза, Бердяньського кургану та інших видатних пам'яток скіфської культури, що були проведені археологами, котрі пройшли школу курганної археології під керівництвом О. І. Тереножкіна. Звернення Олексія Івановича до археології Степу виявилось не тільки у зміні маршрутів його експедицій — все значніше місце вона починає посідати і в його наукових розробках. Зазначимо, що у той період великої популярності набула ідея про наявність генетичного зв'язку поміж скіфами та носіями зрубної культури доби пізньої бронзи — так звана автохтонна теорія походження скіфів. О. І. Тереножкін підійшов до

Рис. 2. О. І. Тереножкін на кургані Чортомлик під час археологічних розвідок. Середина 70-х рр.

цієї проблеми з позицій визнаного знавця старожитностей найпізнішого передскіфського періоду. Ще у 1952 р. він видрукував коротку статтю, в якій пов'язав велику групу передскіфських степових пам'яток типу Чорногорівки-Камишувахи з історичними кімерійцями⁵. Тепер прийшов час, коли Олексій Іванович зайнявся кімерійською темою впритул. З'являється серія блискучих статей, в яких він цілеспрямовано та послідовно розглядає різноманітні аспекти цієї проблеми, висвітлює конкретні шляхи її вирішення. Вінець цих зусиль став вихід фундаментальної монографії «Киммерійці»⁶, в якій О. І. Тереножкін переконливо довів, що культуру історичних кімерійців, яка виникає на основі більш ранньої зрубної, респрезентують пам'ятки чорногорівсько-новочеркаського типу, котрі датуються 900—750 рр. до н. е. Ця культура, на його погляд, не трансформується в скіфську, а змінюється останньою, так би мовити, механічно. Формувалась же скіфська культура в глибинних районах Азії, звідки вона була привнесена на територію Східної Європи власне скіфськими племенами, що просунулися сюди на початку VII ст. до н. е. та підкорили місцеве кімерійське населення.

Ці події значною мірою визначили, за О. І. Тереножкіним, розвиток суспільних відносин у Скіфії. Підкорення власне скіфськими племенами місцевого населення Північного Причорномор'я призвело до загострення майнової та соціальної диференціації всередині скіфського об'єднання. Значну роль у становленні скіфської державності відіграло також завоювання номадами ряду осілих народів, що відкривало перед скіфами широкі можливості для отримання значної частки продуктів землеробства та ремесла, які вироблялись підкореним населенням. Це й визначило характер скіфської держав-

ності, економічною основою якої була експлуатація залежних племен та народів. Тому, на думку О. І. Тереножкіна, скіфська держава повинна була утворитися ще під час скіфських походів до Передньої Азії, а її подальший розвиток він пов'язував із включенням до складу Скіфії лісостепових районів Північного Причорномор'я⁷.

Таким чином, концепція історії скіфів та їхньої культури, сформульована О. І. Тереножкіним, являє собою розгалужену систему взаємоузгоджених та послідовних поглядів на шляхи вирішення трьох основних, пов'язаних поміж собою питань скіфознавства: формування скіфського етносу та генезису скіфської культури — складання та характеру скіфської державності — етногеографії Скіфії. Усі ці історичні узагальнення, насамперед, базувалися на детальній розробці археологічних джерел, великим майстром якої був Олексій Іванович. За браком місця ми не маємо можливості розповісти про це ширше, а зазначимо лише, що його хронологічні побудови та дослідження окремих елементів матеріальної культури залишаються надійним орієнтиром для сучасних скіфознавців.

На жаль, Олексію Івановичу не судилося самому в концентрованому вигляді та послідовно викласти свої погляди щодо усього розмаїття принципових питань скіфської історії. Разом з В. А. Іллінською він планував зробити це в фундаментальній праці, в якій розглядалися б основні археологічні пам'ятки скіфської культури в широкому розумінні цього слова та містився б нарис скіфської історії. Вони встигли здійснити лише першу частину задуму — у 1983 р., вже після їхньої смерті, побачило світ підготоване ними зібрання археологічних джерел, що походять з території півдня Східної Європи, Кавказу, Малої та Передньої Азії та стосуються скіфської проблеми⁸.

Ім'я О. І. Тереножкіна вже міцно увійшло в історію скіфознавства як ім'я одного з тих фахівців, зусиллями яких наші знання про скіфів та їхню культуру сягають якісно нового рівня. Як правило, саме з прізвищами цих учених асоціюються певні періоди в розвитку науки. Якщо становлення скіфознавства як окремої галузі історико-археологічного знання уособлюється ім'ям М. І. Ростовцева, то подальший розвиток цієї науки, що охоплює кінець 40-х—70-ті рр. нашого сторіччя, буде назавжди пов'язаний з іменами московського науковця Б. М. Гракова, ленінградського вченого М. І. Артамонова, та, зрозуміло, засновника київської школи скіфознавства, видатного дослідника скіфської історії та культури О. І. Тереножкіна.

Примітки

¹ Див., наприклад: *Тереножкін А. И.* Культура предскифского времени в Среднем Поднепровье (Чернолесский этап) // ВССА.— М., 1954.— С. 94—111; *Тереножкін А. И.* Об этнической принадлежности племен скифского времени в Правобережной Лесостепи // КСИА АН УССР, 1955.— Вып. 4.— С. 75—77; *Тереножкін А. И.* Прародина славян и лужицкая культура // КСИА АН УССР, 1961.— Вып. 11.— С. 7—9; *Тереножкін А. И.* Предскифский период на Днепровском Правобережье.— К., 1961.— 248 с. та ін.

² *Археологія Української РСР.*— Т. II.— К., 1971.— С. 35—37.— Карта 3; *Тереножкін А. И.* Скифский вопрос // Скифы Северного Причерноморья.— К., 1987.— С. 3—12.

³ *Тереножкін А. И., Мозолевский Б. Н.* Мелитопольский курган.— К., 1988.— 264 с.

⁴ *Тереножкін А. И., Ильинская В. А., Черненко Е. В., Мозолевский Б. Н.* Скифские курганы Никопольщины // Скифские древности.— К., 1973.— С. 113—186.

⁵ *Тереножкін А. И.* Памятники предскифского времени на Украине // КСИИМК.— М., 1952.— Вып. 47.— С. 3—14.

⁶ *Тереножкін А. И.* Киммерийцы.— К., 1976.— 220 с.

⁷ *Тереножкін А. И.* Об общественном строе у скифов // СА, 1966.— № 2.— С. 33—49; *Тереножкін О. І.* Класи і класові відносини у Скіфії // Археологія, 1975.— Вип. 15.— С. 3—13.

⁸ *Ильинская В. А., Тереножкін А. И.* Скифия VII—IV вв. до н. э.— К., 1983.— 378 с.

А. И. ТЕРЕНОЖКИН — ВЫДАЮЩИЙСЯ ИССЛЕДОВАТЕЛЬ СКИФСКОЙ КУЛЬТУРЫ

В статье кратко рассматриваются основные вехи творческого пути выдающегося ученого-археолога, основателя киевской школы скифоведения, Алексея Ивановича Тереножкина и рассказывается о главных составляющих созданной им всесторонней концепции скифской истории и развития скифской культуры.

V. Yu. Murzin

A. I. TERENOZHKIN, PROMINENT RESEARCHER OF THE SCYTHIAN CULTURE

In the article key landmarks of the career of Alexei Ivanovich Terenozhkin, an outstanding scientist-archaeologist, a founder of the Kiev school of the Scythian science, are considered. The main components of his all-round conception of the Scythian history and the Scythian culture's development are narrated about.

СКАРБИ VIII—VII ст. до н. е. НА ПІВДНІ СХІДНОЇ ЄВРОПИ

С. В. Махортих

У статті розглядаються питання походження, хронології та історичної інтерпретації скарбів металевих виробів VIII—VII ст. до н. е. на півдні Східної Європи.

Давні скарби, що належать до числа самостійних джерел історичного пізнання, є невід'ємною частиною багатьох археологічних культур та епох. Територіальні та хронологічні межі їх існування надзвичайно широкі. Також досить різноманітним є їх склад. Аналізу скарбів присвячені праці деяких західних дослідників. Зокрема Р. Бредлі, простежуючи у хронологічному розвитку доісторичних скарбів ряд етапів, поділяє їх на дві групи: 1) скарби, сховані в хвилину небезпеки з метою наступного повернення власникові; 2) скарби як ритуальні комплекси, зариті з тією чи іншою обрядовою метою¹. Приклади конкретно-історичного аналізу скарбів зливків, монет та коштовного начиння відомі і з вітчизняної історіографії (праці В. С. Бочкарьова, Г. Ф. Корзухіної, В. В. Кропоткіна).

Про зростаючий інтерес до вивчення скарбів та накопичення запасів предметів матеріальної культури у давнину, засвідчує і проведення у 1984 р. в м. Регенсбурзі (Німеччина) симпозіуму по скарбах бронзової доби. Розгляду цих же питань присвячений спеціальний випуск журналу «Світ археології», що видається у Лондоні (1988.— Т. 20.— № 2).

Ми поділяємо погляд тих учених, які вважають, що до скарбів треба ставитись диференційовано, кожного разу намагаючись з'ясувати їх конкретну функцію. Про це наочно свідчать численні та різноманітні скарби бронзової доби у Північній та Західній Європі, яким в літературі дається різне пояснення: ритуальне поховання общинного або індивідуального багатства, склад